"अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको वडवयाः।
अवश्येयं स्थाणोरपि भवति सर्व्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवति वयं के पुनरमी॥
पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्
भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तयो
लावण्यैकमहानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशो-
स्तन्वती
वृषाकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्व्वा
हरेः॥"

एष एव वचनश्लेषोऽपि।

"महदे सुर सन्धम्मे तमवसमासं गमागमा
हरले।
हर बहु शरणं तं चित्तमोहमवसर उमे
सहसा॥

अयं सर्व्वाणि शास्त्राणि हृदि श्लेषु च वक्ष्यति
सामर्थ्यकदलित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः॥
रजनिरमलश्लोकैः पादपद्मावलोक-
क्षणसमभपरासा पूर्व्वसम्पत्सहस्रम्।
प्रथमनिवहमध्ये जातु चित्तप्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे॥
सर्व्वस्वं हर सर्व्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम्॥"

'भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत्॥'

नवमोऽपोत्यपिभिन्नक्रम। उदाहरणम्।

"योऽसक्तत् परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षमक्षमः।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते॥"

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ
ननु स्वरितादिगुणभेदात् भिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणां
तदभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्याणाञ्च शब्दानां बन्धे
ऽनियमेनालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः। शब्द-
श्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्ययमर्थालङ्कारमध्ये
गणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दालङ्कारः।
उच्यते। इह दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगत-
त्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
व्यवतिष्ठते। तथा हि कष्टत्वादिगाढ़त्वाद्यनुप्रा-
सादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ़त्वाद्युपमादयः सद्भावत-
दभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यव-
स्यन्ते। तथाहि।

"स्वयञ्च पल्लवानाम्बभास्वत्करविराजिता।"

इत्यभङ्गश्लेषः॥ प्रभातसन्ध्ये वा स्वापफललुब्धे
हितप्रदेति सभङ्गशब्दश्लेषश्चेति द्वावपि शब्दै-
कसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम्
न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम्। अर्थश्लेषस्य तु स विषयः
यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना।
यथा,

"म्लानेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्
पत्रो व्यमङ्गो वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥"

अत्रायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। अपि
तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा। तथा हि।
यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितरा-
मित्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये
वा उपमा तथा सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति
च सितांशुबिम्बमिवेत्यादौ शब्दमात्रसाम्ये-
ऽपि युक्तैव तथा ह्युक्तं रुद्रटेन। स्फुटं
अर्थालङ्कारावेतौ उपमासमुच्चयौ किन्तु।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवत
इति। न च कमलमिव मुखमित्यादि साधा-
रणधर्म्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं
युक्तं पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः। देवत्वमेव
पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्। त्वच्चामरमरुद्
भूमिरेको लोकत्रयात्मकः। इत्यादिश्लेषस्य
चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषयः। इति
द्वयोर्योगे सङ्कर एव उपपत्तिपर्य्यालोचने तु
उपमाया एवायं युक्तो विषयः अन्यथा विष-
यापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात्। न च
अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुकेत्यादौ
विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। अपि तु श्ले-
षप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः। न ह्यत्रार्थद्वयप्रति-
पादकः शब्दः श्लेषः द्वितीयार्थस्य प्रतिभात-
मात्रस्य प्ररोहाभावात्। न च विरोधाभास
इव विरोधः। श्लेषाभास इव श्लेषस्तस्मादेव-
मादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कार-
न्तरमेव साधीयः। तथा च सहंशमुक्तामणि-
र्नान्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान्
"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः।
अहो दैवगतिश्चित्रा न तथापि समागमः॥
आदाय चापमचलं कृत्वा हीनं गुणं विषम-
दृष्टिः।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्षमभाङ्नीलमस्तस्मै॥"

इत्यादावेकदेशविवर्त्तिरूपश्लेषव्यतिरेकसमासो-
क्तिविरोधत्वमुचितं न तु श्लेषत्वं शब्दश्लेष इति
चोच्यते। अर्थालङ्कारमध्ये च लक्षत इति
कोऽयं नयः किन्तु वैचित्र्यमलङ्कारः इतियत्रैव
कविप्रतिभासंरम्भगोचरस्तत्रैव विचित्रतेति
सैवालङ्कारभूमिः। अर्थमुखमपेक्षित्वमेतेषां
शब्दानामिति चेत् अनुप्रासादीनामपि तथैवेति
तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते रसादिव्यञ्जक-
स्वरूपवाच्यविशेषव्यपेक्षेत्यनुप्रासादीनामल-
ङ्कारताशब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदो-
षता। अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव
व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यताम्।
विधौ वक्रे मूर्द्धि स्थितवतीत्यादौ च वर्णादि-
श्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्य्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि
प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्य्यम्। इति
काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम ९
उल्लासः॥

श्लेष्मकः, पुं, (श्लेष्मा एव। स्वार्थे कन्।) कफः।
इति शब्दचन्द्रिका॥

श्लेष्मघ्ना, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति। हन+टक्
अभिधानात् टाप्।) मल्लिका। केतकी। इति
विश्वमेदिनी॥ श्लेष्मनाशके, त्रि॥

श्लेष्मघ्नी, स्त्री, (श्लेष्माणं हन्तीति। हन+टक्।
टित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती। इति जटा-
धरः॥ मल्लिका। इति मेदिनी॥ त्रिकटुः।
इति शब्दरत्नावली॥

श्लेष्मणः, त्रि, (श्लेष्मा अस्त्यस्येति श्लेष्मन्+
"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।"५
२।१००। इति नः।) कफी। इत्यमरः॥

श्लेष्मणा, स्त्री, (श्लेष्मन्+पामादित्वात् नः।
टाप्।) वृक्षविशेषः। यथा,—

"गुरुस्कन्धस्तर्पणी च श्लेष्मणा च वृषापि च।"

इति शब्दमाला॥

श्लेष्मलः, त्रि, (श्लेष्मास्त्यस्येति। श्लेष्मन्+
"सिध्मादिभ्यश्च।"५।२।८७। इति लच्।)
श्लेष्मयुक्तः। इत्यमरः॥

श्लेष्मलः, पुं, श्लेष्मन्+लच्।) वृक्षविशेषः। वहु-
यार इति ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका॥

श्लेष्महः, पुं, (श्लेष्माणं हन्तीति। हन+डः।)
कट्फलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। कफ-
नाशके, त्रि॥

श्लेष्मा, [न्] पुं, श्लिष+"सर्व्वधातुभ्यो मनिन्।"
उणा० ४।१४४। इति मनिन्।) कफः।
इत्यमरः॥ तस्य प्रकोपहेतुर्यथा,—

"गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्य-
द्रवदधिदिननिद्रायूपमर्षिःप्रपूरैः।
तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः
प्रभवति दिवसादौ पुष्पमात्रे वसन्ते॥" *॥

तस्य लक्षणं यथा,—

"स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शीतज्वर
प्रसेको मल-
प्राचुर्य्यं स्थिरता रसस्य लवणः कण्डूरतिस्वल्पता
आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथारुचिः
स्निग्धता
तन्द्रा वह्न्युपदेहकासगुरुता एताः कफोत्था
रुजः॥"*॥

अस्य प्रशमताकारणं यथा,—

"गुरुशीतमृदुस्निग्धं मधुरस्थिरपिच्छिलाः।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः॥
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीड़ापदाघातनम्
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्मणमुग्रं
जयेत्॥"*॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः॥"*

एतेषां लक्षणानि यथा,—

"कफधात्वान्तु शेषाणां यत् करोत्यवलम्बनम्।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः
स्मृतः॥२॥
श्लेष्मकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्ध्यां व्यव-
स्थितः॥३॥